

עליות ללא ירידות: מדוע לא כותבים על קורות היורדים בתקופת המנדט, ולמה חשוב להקשיב לקולם?

מאיר מרגלית

“גם המורדים עושים היסטוריה”
(ססקיה סאסן)¹

בעיר הקיט יורט דה מאר (Lloret de Mar) שבמחוז קטלוניה שבספרד, על גדות טיילת המשקיפה על הים התיכון, ניצב גלעד המנציח את זכרם של בני המקום שהיגרו לעבר העולם החדש אך דרכם לא צלחה. ההתפעלות מהכיתוב כפולה ומכופלת – הרי האנדרטה לא נועדה לציין את עצם ההגירה, ולא את כלל המהגרים, כמו אנדרטת המהגרים הניצבת בקופר פארק (Couper Park) שבסקוטלנד, אלא הוקדשה לאלה שכשלו במאמצם, כלומר זו אנדרטה לשברו של חלום. ישראלי העומד מול אותה אנדרטה לא יכול שלא להתפעם מהמסירות שבה בני המקום מחבקים את אבותיהם שניסו וכשלו, ולתהות שמא דבר כזה אפשרי בחופי תל אביב. התשובה ברורה מראש: במדינה שבה היורדים נחשבו ל“נפולת של נמושות” ושהמונח “יורד” מעורר קונוטציה שלילית בקרב רבים בה, ברור שהקמת אנדרטה לזכרם היא בלתי אפשרית בעליל. הירידה מהארץ של מי שעלו אליה ושל מי שנולדו בה נמחקה לא רק מהמרחב הציבורי אלא גם מדפי ההיסטוריה, והיא נחשבת לנושא שאינו ראוי להיכלל בפנתאון הציוני, בבחינת *non dignum memoriae*, ואולי זו אפילו “סוגיה לא-היסטורית” (*nonhistorical topic*) שמקומה לא יוכר בספרי ההיסטוריה הלאומית (Funkenstein, 1989, p. 5). מסך של שכחה עוטה את הנושא, שכחה טעונה בדה-לגיטימציה, ההופכת את קשר השתיקה שסביב לה

1 Sassen, 2006, p. 10. כל הציטוטים שנלקחו ממקורות לועזיים תורגמו בידי המחבר.

להרבה יותר רועש. מפתיע מכול הוא שגם חוקרים מן האקדמיה מתקשים להתמודד עם הנושא. במסה זו אטען, שהתעלמות זו אינה מקרית אלא סימפטומטית. אם זיכרון הוא תופעה פוליטית, הרי גם שכחה היא כזו, שהרי כל עם מחליט מה לזכור, מה לשכוח, ואילו שקרים לספר לעצמו.

הירידה מהארץ בתקופת טרום-המדינה היא אחת התופעות העלומות והטעונות ביותר בתולדות היישוב. מחקרים אין-ספור נכתבו על העליות לתקופותיהן, בעוד הירידה, הצד השני של אותו מטבע, נשכחה כלא הייתה. אמנם זו תופעה אך טבעית בארץ הגירה, אולם בהקשרה הציוני היא נתפסה כהפניית עורף למאמץ לתחיית האומה. מבחינה כמותית, מדובר במספרים שלא קל להתעלם מהם – כ-90 אלף יהודים עזבו את הארץ מאז ראשית העלייה הראשונה ועד הקמת המדינה. כ-30 אלף מתוכם (על פי הערכות שמרניות) עשו זאת עד ראשית המנדט הבריטי, והיתר, כ-60 אלף תושבים, במהלך תקופת המנדט. יחד הם מהווים כ-15 אחוז מסך 650 אלף התושבים היהודים שישבו בארץ בעת הקמת המדינה (מרגלית, 2004). מספרים בסדר גודל כזה הותירו ללא ספק צלקות ביישוב, אולם ההיסטוריוגרפיה הציונית לא עשתה כל ניסיון מעמיק להבין את השתלשלות התופעה. "על נימוקי העוזבים לא נכתבו ספרים כמו שנכתבו על נימוקי הנשארים", כתבה ההיסטוריונית אניטה שפירא (1989, עמ' 33), והסוציולוגים דוד מיטלברג וצבי סובל ציינו כי "אף על פי שרבות נכתב על המניעים והזרמים שהביאו אנשים לארץ, מעט מאוד נכתב על ההגירה ממנה" (Mitelberg & Sobol, 1990, p. 768). השיח ההיסטורי רווי שלדים שאין לגעת בהם שמא יקעקעו את סלע קיומנו.

ואולם למרות חוסר העניין שהפגינה ההיסטוריוגרפיה הלאומית כלפי היורדים, הרי הירידה נוכחת בשיח הישראלי ובמטא-נרטיב הלאומי, אם לא במישרין, ודאי בעקיפין, ואם לא בגלוי, אז בלי ספק באופן סמוי. ואכן, הירידה מרחפת באוויר, ביישנית קמעה, אבל לא הולכת לשום מקום, ומהאתר השולי שהועידו לה סוכני השיח הלאומי, מהמחסן הנידח שמאחסנים בו נושאים בלתי רצויים, היורדים משרדים לנו אותות. פול ריקר (Ricoeur, 2000), שהפליג בחקר הזיכרון והשכחה בהיסטוריה, כתב שהעבר, כל עבר, נוכח ומתקיים בהווה. הוא טבוע בהווה כמו חותמת בלוח שעווה. נכון שכל זיכרון כולל גם מרכיב של שכחה, אבל באותה מידה בכל שכחה חבויה מידה רבה של זיכרון שאין להסיר או למחוק. אכן הירידה

מחוקה מספרי ההיסטוריה, אבל באופן פרדוקסלי בכל זאת מצליחה להטיל את צלה על החברה הישראלית. השפעתה על עיצוב התודעה הלאומית מורגשת ולו על דרך השלילה, שאם לא כן "שר ההיסטוריה הלאומית" לא היה משקיע מאמצים כה עצומים כדי לטאטא אותה מדפי ההיסטוריה.

מאז שנות התשעים של המאה הקודמת עושה המחקר ההיסטורי מאמץ עקבי ושיטתי לחשוף פרשות היסטוריות שהיו חבויות עמוק בתוך העבר ושהזרם המרכזי העדיף להשכיח. האסכולה המכונה "ההיסטוריונים החדשים" הצליחה לקדם שיח חדש, פלורליסטי ודמוקרטי, ולתת במה לאוכלוסיות מודרות שעמדו בשולי ההיסטוריה, החל מערבים, דרך מזרחים, וכלה בנשים וקבוצות מוחלשות אחרות,² אבל אף הם לא הגיעו לכדי פתיחת צוהר ליורדים. על אף רוחב אופקיהם, גבולותיהם הסימבוליים של ההיסטוריונים החדשים נותרו בתוך עולם המושגים הישראלי. עולם התוכן שבו הם גדלו הכתיב להם את תחום התעניינותם, ולכן זיהוי האובייקטים הראויים למחקר נעשה מבעד לעדשות לאומיות. ההיסטוריון הישראלי, חדש כישן, קשור קשר בראשיתי, הכרחי וטבעי לנופי הארץ, כותבת חוקרת האמנות שרה חינסקי (חינסקי, 2015), ולכן, מן הסתם, לא התעניינו בפרשת היורדים. מדורת השבט התרחבה מאוד בזכות ההיסטוריונים החדשים, ברם היורדים לא הוזמנו לשבת סביבה. בסופו של דבר, גם היסטוריון צריך להרגיש חיבור רגשי לנושא המחקר, להזדהות עמו, לחוש מידה מסוימת של קרבה נפשית, אולי אפילו תשוקה, ונראה שההיסטוריונים ישראלים לא פיתחו את אותו דבק הנחוץ כדי להתחבר לנושא מחקר זה וללכת שבי אחריו. כך קרה שהיורדים נמחקו מהתודעה הלאומית ומדפי ההיסטוריה, ו"ישראל, כידוע, חזקה במחיקות" (מטר, 2008, עמ' 16).

ההתעלמות מפרשת היורדים מפתיעה במידה רבה, שהרי עברנו זה כבר את שלב "ההבניה הלאומית", והירידה כבר אינה אמורה לאיים על האפשרות להקים מדינה בת־קיימא, כפי שהיה למשל בשנות העשרים של המאה הקודמת. איך זה, אם כך, שלמרות זאת, הדימוי שדבק בה בתקופה הקדם־מדינית מכרסם עדיין כתולעת בתוך התודעה הישראלית? כמעט שבעים שנה אחרי הקמת המדינה הרתיעה מהירידה כבר הייתה אמורה להתפוגג, והרי גם נושאים המוקצים מחמת מיאוס, תוקפם פג מתישהו.

2 מתוך שפע הדברים שנכתבו בנרון, אני ממליץ על הגיליון המיוחד של כתב העת *History and Memory* של אוניברסיטת תל אביב משנת 1995 (vol. 17[1]).

להתעלמות זו אפשר לייחס ארבעה גורמים. האחד, ייתכן שירידה נתפסת כאקט של חולשה אישית ולא כביטוי לתופעה חברתית הראויה למחקר. כפי שהיסטוריון אינו אמור לתעד כל כאב שיניים בתקופת המנדט וכמו שלא לכל תושב שנקע רגל מגיע דף בהיסטוריה, כך אין סיבה מקצועית לתעד אדם שנקעה נפשו, רוחו נשברה והוא עזב את הארץ. השני, היורד שיך לקטגוריה חברתית שקשה לקטלג. אם דמות ה"אחר" מגולמת על ידי הערבי באשר הוא או למצער הגוי, ולעומתו דמות ה"שלנו" מגולמת על ידי היהודי היושב בציון או למצער בתפוצות, אז היורד הוא לא "שלנו", אך גם לא "אחר". לכן, בעולם בינארי, שבו גם האקדמיה לוקחת חלק, יורדים הם בגדר קטגוריה קשה למסגור ומשום כך מעדיפים לדלג עליהם. השלישי, ההיסטוריוגרפיה היישובית עוסקת באופן טבעי, גם אם לעתים בצורה ביקורתית, בפרשות שהובילו להקמת המדינה ושתרמו תרומת-מה להגשמת החזון הציוני. הירידה, מן הסתם, אינה עומדת בקריטריונים אלה, ומי שנשט את הארץ בעיצומו של המאבק הלאומי, דינו להיעלם גם מספרי ההיסטוריה. גורם רביעי אפשרי הוא, שהקושי בעיסוק ביורדים טמון בערכו החתרני. כל עיסוק בקטגוריות של זיכרון ושכחה הוא במהותו פוליטי, היות שהוא טומן בחובו פוטנציאל לערעור הסדר הקיים. הירידה מאתגרת את "שיח האדון" הרווח בהיסטוריוגרפיה, כלומר, השיח הציוני ההגמוני על שלל הקטגוריות המקפחות שבו. מתן נראות או לגיטימציה ליורד פוגע בקוהרנטיות של הסיפור הציוני, משבש את הקטגוריות המסורתיות המארגנות את הידע ההיסטורי, ומשול להכנסת סוס טרויאני אל תוך השיח הלאומי, המחדיר אליו דמויות שטרם זיהינו, ושקצת מאיימות עלינו. אף על פי שההיסטוריה החדשה אתגרה את השיח הציוני הדומיננטי בהיבטים אחרים, ייתכן שהיבט זה היה נפיץ מדי אפילו עבורה.

נוסף על ארבע הסיבות האלו יש אולי מקום להעלות תהייה נוספת: הייתכן שבעשור השביעי להקמת המדינה, הירידה עדיין מאיימת עלינו בשל תחושה עמוקה שכל המפעל הציוני עומד על פי תהום? בעשור השני של שנות אלפיים, אחרי שתהליך השלום נקטע באבחה, התקוות התרסקו והעתיד מעורפל, צצו מחדש פחדים חבויים עד כי "היהודים בישראל עודם תופסים את קיומם הקיבוצי כתלוי על בלימה" (אבולוף, 2015, עמ' 13). לא היורד מאיים אלא הכוח הסימבולי הטמון בו, המסר הסמוי שהוא מעביר, הספקות שהוא מציף ללא משים. במדינה בעומס-יתר, שבה משבר רודף משבר, שבה כל צעיר שואף להצטייד בדרכון נוסף "על כל צרה שלא תבוא" ושבה הירידה היא אופציה קונקרטי ונוכחת תמיד, היורד מזכיר לנשאר שהוא עצמו יכול/עלול/עשוי להפוך מחר יורד בעצמו.

אין לי מענה חד־משמעי לתהייה אחרונה זו, אבל אינני יכול שלא לחשוד שההתכחשות ליורדים ולפרשת הירידה היא בעצם סימפטום לבעיה נפשית קולקטיבית, ראייה לכך שמבחינה תודעתית אנו, תושביה היהודים של ישראל, "תקועים" בתקופת המנדט. מאז פרויד אנחנו יודעים יותר מדי על מגננוני הרחקה והגנה נפשית מכדי לעבור לסדר היום מבלי להרהר על כך.

לאור זאת, מסה זו גורסת שנחוץ להקשיב לקולות היורדים משתי סיבות עיקריות. האחת, כדי לעשות צדק היסטורי עם מגזר שלם של אנשים שעלו ארצה אך לא צלחו, שהשתדלו אך לא עמד להם כוחם, ומשום כך השיח הציוני דן אותם למעמד של נוכחים־נפקדים. חלה על ההיסטוריון חובת הזיכרון, כותב ריקר, ואף מוטל עליו לחפש את הפרקים האבודים בעבר, לגאול זיכרונות מאבדון ולשאול כל יום מה שכח בבידעם של ההיסטוריה בהיסח הדעת (Ricoeur, 2000, p. 50). אם תרצו, תיקון עוול היסטורי כרוך גם במילוי ציווי הלכתי. הרי עם ישראל הוא היחיד המצווה "זכור", כפי שכתב יוסף חיים ירושלמי (1988) בחוכמה רבה, והמקרא אף מלמד אותנו שגם ליורדים מגיע פרק בספרי ההיסטוריה, כפי שמוכיחה פרשת ירידתם של בני ישראל למצרים מפאת רעב כבד שפקד את הארץ.

הסיבה השנייה היא הצורך להקשיב לקולות היורדים כדי לחשוף נושא שאם נרצה אם לאו, הוא חלק אינטגרלי מההיסטוריה הישראלית ומשום כך בעניינינו "חלה עלינו חובת הידיעה, חובת הסיפור המלא שהרי היום אנו יודעים: אין סיפורים נשכחים, יש רק סיפורים מבעבעים שייילכו וימשיכו לבעבע עד שלא יספורו", כדברי החוקרת נורית גרץ (הארץ, 2006). מוטל עלינו להקשיב במיוחד לשוליים הנשכחים ולקבוצות המוחלשות, ולהתבונן בספסלים האחוריים של ההיסטוריה, משום ש"היסטוריה היא מעל הכול מדעי האנושות" (Trevor-Roper, 1972, p. 469) ובתור שכזאת, "שום דבר בה אינו בלתי רלוונטי [...] או ראוי להתעלמות", כדברי ההיסטוריון הבריטי אסא בריגס (Briggs, 1983, p. 8). אם לא נקשיב לקולם, לא נוכל לקבל תמונה מלאה של קורות היישוב בתקופת המנדט, לגלות רבדים נסתרים, תת־קרקעיים, חיוניים להבנת ההווה היישובית. סיפור היורדים לא רק משלים את סיפור הנשאים, אלא צובע את קורות היישוב בצבעים עזים יותר. כאשר היורד שקוף, גם העולה מטושטש, והעבר דהוי יותר. תולדות היישוב נמתחות בין מי שהלך בשדות ובגאיות לבין מי שפסע לאטו אל עבר הנמל בדרכו

אל האונייה שהובילה אותו לנכר, בין מי שחרש ובנה לבין מי שארז והפליג, בין מי שנטע ובין מי שעקר עצמו. רבים מהעוזבים לקחו עמם את מטלטליהם אבל השאירו בארץ את חלומם. וחלום נטוש, ללא דמות שתישא אותו על כפיו, הופך עם הזמן לרוח רפאים, לסיוט שמדביק את כל הנקלע בדרכו.

פתיחות כלפי סיפור היורדים טומנת בחובה את האפשרות לעצב זיכרון חדש, או ליתר דיוק לגבש "מחוז זיכרון", כהגדרתו של פייר נורה (1993), שעשוי לעצב הווה חדש. אילו היינו "מאמצים" את היורדים, כלומר היינו משלבים אותם במארג ההיסטוריה הלאומית, יתכן שהסוציולוגיה הישראלית הייתה נראית "תלת-ממדית", ולחלוקה המקובלת בין "ישראל הראשונה", זו האשכנזית והכביכול מפותחת, ל"ישראל השנייה", זו המזרחית והכביכול נחשלת, היינו מוסיפים קטגוריה: "ישראל השלישית", זו המורכבת מישראלים שעזבו את הארץ, "ישראלים לשעבר", שהם חלק מאתנו כפי שהעבר שלנו הוא חלק אינטגרלי מההווה. מרתק לדמיין איך הסוציולוגיה הישראלית הייתה נראית אילו היינו מצרפים את היורדים לסיפור הישראלי. הרי כשצורפו בני עדות המזרח, בזכות הפנתרים השחורים, לשיח הישראלי, והממסד הכיר באחריותו לתיקון הקיפוח שממנו הם סובלים, השתנתה החברה הישראלית לבלי הפר. בהדרגה צורפו לאותו שיח הישראלי המיסטיקה והקבלה (בזכות גרשם שלום); הנשים (בזכות לימודי מגדר) – ועולמנו הרוחני התרחב לאין שיעור; ולא רחוק היום שבו נצרף לשיח הציבורי בישראל את נרטיב התושבים הערבים – ועידן חדש ייפתח באזורנו. ביום שבו נקבל אפוא אחריות לגורל הישראלים שעזבו את הארץ ונשאל את עצמנו במה טעינו, איך קרה שכל כך הרבה תושבים היגרו מכאן, אז יתחיל תהליך עמוק של התפייסות עם כישלונות העבר, ובעקבותיה יש סיכוי שתפיסת ההווה תיראה אחרת. הפילוסוף הקטלוני רוברט דה ונטוס מנסח זאת באופן חד עור יותר: "רק כאשר נחזיר לעצמנו את הזיכרון האבוד, כלומר שכל אחד מאתנו יחזיר לעצמו את הזיכרון האבוד, רק אז נהיה בשלים – אנחנו וגם הם, לנער מאתנו את הלאומנות" (de Ventós, 2010, p. 30). לו רק לשם כך, חובה עלינו להכניס את סוגיית היורדים לקורפוס המחקרי. כי זאת לדעת – אין הכחשות תמימות. סוגיה היסטורית מוכחשת, מושקת או מודחקת אם וכאשר היא מאיימת על הנרטיב הלאומי, נוגעת בנימים הפנימיים ביותר של הקונסנזוס ומחטטת בפצעים הפתוחים הקולקטיביים. על כן, צירוף היורדים לנרטיב הלאומי משול לתהליך של הבראה. הוא יגלה לנו כמה דברים כלל לא מחמיאים על עצמנו, אך אחרי שנשלים אותו ייתכן שנצא מחוזקים.

אמנם זכותה של ההיסטוריוגרפיה הלאומית להתעלם ממי שנשטו את הפרויקט הלאומי, אולם כל המאמץ יהיה לשווא, כי אין בנמצא שכחה טוטלית. בסופו של חשבון, טוען ריקר, אנו שוכחים פחות ממה שאנו סבורים ששכחנו (Ricoeur, 2000, p. 534). אורי רם טוען בצדק, שמשטר ההשכחה "לעולם אינו זוכה להצלחה מוחלטת", שכן בתוך השיח ההגמוני משתרגים שרידים נסתרים של שיחים אחרים מן עבר, ואף ניצנים של שיחים אחרים עתידיים (רם, 2016, עמ' 49). ההיסטוריון ג'יי וינטר מוסיף בהקשר דומה, ששתיקה קולקטיבית היא תוצאה של הבניה חברתית דינמית, וש"עם הזמן נוטים צעיפי שתיקות מסוג זה להתבלות, להיקרע, להתפורר או להיתלש בכוח" (וינטר, 2012, עמ' 66). אכן, יש פרשיות היסטוריות השרויות בתרדמת הזמן. הן נחות בשולי הדרך, כאילו מאום לא בוער להן. אבל כל נתפתה להאמין שאותה תרדמת תימשך לעולמים. שכן כל פרשה היסטורית מתעוררת יום אחד ודורשת תשומת לב. והיה כי בחרנו להפנות עורף לפרק שלם בתולדותינו, לשכוח פרשות שלא נוחות לנו, כי אז רובץ עלינו חוב, שהדפים הריקים שבספרי ההיסטוריה יזכירוהו ויעלו באוב כתבי אישום קשים בגינו. לשכחה יש מחיר: "עלייתם ושקיעתם של עמים מתחוללת לא רק בדם ואש אלא גם בשיכחה, בכושה, בעוולה ובאשמה" (אבולוף, 2015, עמ' 14). על חברה שפויה חלה החובה להפסיק לשלם אותו, או לפחות להפחיתו ככל האפשר.

מקורות

- אבולוף, אוריאל (2015). על פי תהום: אומה, אימה ומוסר בשיח הציבורי. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- גרץ, נורית (2006). מה בדיוק היה כאן. הארץ, 2.5.
- וינטר, ג'יי (2012). ההבניה החברתית של השתיקה. בתוך מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), **תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא** (עמ' 53-70). תל אביב וירושלים: אוניברסיטת תל אביב ומרכז שזר.
- חינסקי, שרה (2015). **מלכות ענווי ארץ**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ירושלמי, יוסף חיים (1988). **זכור**. תל אביב: עם עובד.
- מטר, ענת (2008). **נחה דעתנו**. מטעם, 16, 31-34.

מרגלית, מאיר (2004). *הירידה מהארץ בתקופת המנדט הבריטי*. עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". אוניברסיטת חיפה.

נורה, פייר (1993). בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום. *זמנים*, 45, עמ' 4-19.

רם, אורי (2016). ללכת שולל גלוי עיניים: השכחה והכחשה קולקטיבית – עקירת הפלסטינים ב-1948. בתוך מיכל אלברשטיין, נרב דוידוביץ ורקפת זלשיק (עורכים), *בסימן טראומה: עיונים ישראלים בזהות, זיכרון וייצוג (עמ' 25-77)*. תל אביב ורמת גן: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת בר אילן.

שפירא, אניטה (1989). *ההליכה על קו האופק*. תל אביב: עם עובד.

Briggs, Asa (1983). *A social history of England*. London: Weidenfeld and Nicolson.

de Ventós, Rubert Xavier (2010). *Nacionalismos: El laberinto de la identidad*. Madrid: Espasa Bolsillo.

Funkenstein, Amos (1989). Collective memory and historical consciousness. *History and Memory*, 1(1), 5-26.

Mittelberg, David, & Tzvi Sobel (1990). Commitment, ethnicity and class as factors in emigration of kibbutz and non-kibbutz population from Israel. *International Migration Review*, 24(4), 768-782.

Ricoeur, Paul (2000). *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid, Spain: Trotta.

Sassen, Saskia (2006). *Territory, authority, rights: From medieval to global assemblages*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Trevor-Roper, Hugh (1972). Fernand Braudel, the Annales, and the Mediterranean, *The Journal of Modern History*, 44(4), 468-479.